

Meşrutiyet Devrimi Sürecinde İran'da Ulemânın Rolü ve Etkisi (1906-1911)

Nurbanu Bulgur¹

ÖZET: İran'da ülke içindeki toplumsal, siyasi ve ekonomik duruma bağlı olarak güç yapısında bazı değişimler meydana gelmektedir. Bu değişimler İran'daki mevcut sosyal gruplar arasındaki güç dengesini değiştirmektedir. Monarşiler döneminde, siyasi bir figür olarak Şah İran'daki güç üzerinde tekeli bir konuma sahip olamamıştır, ancak yabancı hükümetlerin desteği ve iç muhalif dengelerin de yardımıyla otoritesini kurabilmiştir. Bu makalede İran'da Meşrutiyet Devrimi (1906-1911) döneminde yaşanan siyasi ve toplumsal değişimler ve din adamlarının (ulemâ sınıfı) bu değişimler karşısındaki tavrı tarihi ve kültürel süreç içerisinde ulemânın sahip olduğu konumla birlikte ele alınmıştır. “İran'da Meşrutiyet Devriminin Oluşumu” ve “Meşrutiyet Döneminde İran'da Etkin Ulemâ” başlıkları ulemânın gücü ve toplum üzerindeki etkisi dikkate alınarak incelenmiştir. Bu başlıkların yanı sıra İran Meşrutiyet Devriminin, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde yaşadığı II. Meşrutiyet Devrimiyle(1908-1913) karşılaştırıldığı bir başlık konulmuş ve böylece İran'ın geçirdiği meşrutiyet sürecinin daha iyi anlaşılması sağlanmıştır. Yöntem olarak nitel araştırma tekniklerinden olan kaynak incelemesi (Türkçe ve İngilizce Tezler, bilimsel raporlar, akademik makaleler, kitaplar) tercih edilmiştir. İran'da yabancı güçlerin ülkeye nüfuzunu engellemek üzere ulemânın da yardımıyla 1891'de gerçekleşen Tütün Protestosu, otoriter Kaçar Şahlarına karşı toplumsal bir başarıdır. Bu başarı Meşrutiyet Devrimi gibi daha radikal, politik ve kapsamlı bir hareketin oluşmasına zemin hazırlamıştır. 1905 yılında başkentte halk ayaklanmasıyla başlayan bu devrim, 1908 yılından sonra ayaklanmaların, şiddet olaylarının artmasıyla daha çok ses getiren, başkent Tahran'dan diğer şehirlere de yayılan bir hareket niteliği kazanmıştır ve 1911 yılında son bulmuştur. Radikal Ulemâ, esnaf ve Batı tarzı modernleşmeyi savunan seküler entelektüellerin ittifakıyla şekillenen Meşrutiyet Devrimi'nde en etkin rolü üstlenmiş olan ulemânın kendi içinde yaşadığı fikir ayrılıkları Meşrutiyet sürecinin başarıya ulaşmasını engelleyen unsurlardan biri olmuştur. Nihayetinde, Kaçar Hanedanlığının son yirmi yılındaki katı uygulamalar, Birleşik Krallık'ın ve Rusya İmparatorluğu'nun İran'da artan nüfuzu ve ulemânın fikir ayrılıkları sebebiyle; bu devrim ve kazanımları başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

ANAHTAR KELİMELER: Meşrutiyet, İran, Ulemâ, Anayasa, Değişim

GİRİŞ

Bu makalenin yazım aşamasına geçilmeden önce konuyla ilgili literatür taraması yapılmış ve bu sayede 20. yüzyılın başında yaşanan İran Meşrutiyet Hareketi'ni ve yakın tarihlerde benzer toplumsal hareketlere şahit olan İran ve Türkiye'yi (Osmanlı) karşılaştırmalı inceleyen daha fazla kaynağa ihtiyaç olduğu tespit edilmiştir. Üstelik doğrudan bu konuyu ele alan kaynak sayısı da azdır. Bu sebeple orijinal dili Türkçe ve İngilizce olan kaynaklardan ve farklı dillerden Türkçe'ye çevrilen kitaplardan yararlanılmıştır.

Konuyla ilgili akademik kaynakların bazıları İran Meşrutiyet'ini bir devrim olarak, bazıları da bir toplumsal hareket olarak ele almaktadır. Çünkü İran Meşrutiyeti toplumsal ayaklanmayla birlikte ve iktidara karşı bir tepki olarak meydana gelmesi sebebiyle bir “toplumsal hareket” niteliği, kısa süreli de olsa İran'da köklü değişimler meydana getirmesi sebebiyle de bir “devrim” niteliği taşımaktadır. Dolayısıyla, bu çalışmanın içerisinde her iki ifadeye yer verilecektir.

Safeviler döneminden (1502) itibaren sosyal ve siyasi güç elde etmeye başlayan İran ulemâsı Kaçar Hanedanlığının özellikle son döneminde siyasi otoriteyi denetleyen ve yetkilerini sınırlamaya çalışan bir konum ve etkiye sahip olmuştur. Dolayısıyla, 1906-1911 tarihleri arasında gerçekleşen İran Meşrutiyet Devrimi, ulemânın güçlendiği ve siyasi ve toplumsal olarak etkin bir aktör olarak ortaya çıktığı bir dönemde meydana gelmiştir.²

Fakat İran'da Meşrutiyet Hareketi'ni ve bu harekette ulemânın rolünü incelemek İran halkını, ulemâ dışındaki toplumsal grupları ve son Kaçar Şahlarını incelemeyi gerektirmektedir.³ Çünkü Meşrutiyet Devrimi

¹ (Uluslararası İlişkiler/ Sosyal Bilimler Enstitüsü/ Sakarya Üniversitesi, Türkiye)

² Gürkan Biçen, “İran Meşrutiyet Hareketinde Din Adamlarının Rolü”, <http://intizar.web.tr/inanc-vedusunce/haber/1373/iran-mesrutiyet-hareketinde-din-adamlarinin-rolu#.WC8M9bKLTIU>,(26.01.2015).

³ Biçen, “İran Meşrutiyet Hareketinde Din Adamlarının Rolü”; bkz: Rıza Kurtuluş, 1906-1911 İran Meşrutiyet Hareketinde Osmanlı Etkisi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, 2010), s.28.

yanlısı veya karşıtı konumda yer alarak Meşrutiyet Devrimi'nin bir parçası olanlar, devrimin bileşenlerini oluşturur. Nasıl ki bir maddenin özelliklerini, dayanıklılığını, başka maddelerle etkileşimini temel bileşenlerini bilmeden anlayamıyorsak; toplumsal ve siyasi olayların sebeplerini/sonuçlarını da toplumun bileşenlerini incelemeyi analiz edemeyiz. Nitekim İran'da toplumun bileşenlerini oluşturan toplumsal gruplar, gücünü ve etkisini bildiklerinden dolayı ulemâ ile bir şekilde iyi ilişki kurmaya çalışmışlardır. Bu süreçte bütün toplumsal gruplar birbiriyle etkileşim halinde olmuştur.

Bu makalede genel hatlarıyla Meşrutiyet Devrimi (1905-1911) döneminde İran'da yaşanan siyasi ve toplumsal değişimlerin ve din adamlarının (ulemâ sınıfı) bu değişimler karşısındaki tavrının tarihi ve kültürel süreç içerisinde ele alınması amaçlanmıştır. "İran'da Meşrutiyet Devriminin Oluşumu" o dönemde etkin olan ulemânın gücü ve toplum üzerindeki etkisi dikkate alınarak incelenecektir. Bu ana başlığın yanı sıra İran Meşrutiyet Devriminin, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde yaşadığı II. Meşrutiyet Devrimiyle (1908-1913) karşılaştırıldığı konu başlığı sayesinde İran'ın geçirdiği meşrutiyet sürecinin daha iyi anlaşılması sağlanacaktır.

Meşrutiyet Devrimi radikal Ulemâ, esnaf ve Batı tarzı modernleşmeyi savunan seküler entelektüellerin ittifakıyla şekillenmiştir. "Küçük Göç" adıyla da bilinen Meşrutiyet'in ilk aşaması, 1905 ile 1908 tarihleri arasında bu üç grubun işbirliğiyle yönetilmiştir. 1908 yılından sonra ise Meşrutiyet, ayaklanmaların ve şiddet olaylarının artmasıyla daha çok ses getiren, başkent Tahran'dan diğer şehirlere de yayılan bir hareket niteliği kazanmış ve 1911 yılına kadar sürmüştür. Bu tarihlerde başta Tahran olmak üzere İran'ın bütün bölgelerinde isyan başlamıştır.⁴ İran'da meşrutiyetçiler başka devrimlerden, hareketlerden ve İran dışında yaşanan gelişmelerden de etkilenmiştir. İran'daki Meşrutiyet Hareketini şekillendiren unsurlardan biri Avrupa'da parlamento mücadelelerinin verilmesi ve monarşilerin sona erdirilmesi olmuştur.⁵ 1905 yılında Rusya'da yaşanan toplumsal devrim⁶ ve Osmanlı'nın meşrutiyet deneyimi⁷ ise İran'da meşrutiyetçileri etkileyen devrimlere örnektir. Özellikle Kafkaslar üzerinden İran'a gelen fikir akımlarıyla meşrutiyet düşüncesinde yeni anlayışlar hız kazanmıştır.⁸

Elbette ki sadece Kafkaslar üzerinden gelen akımlar etkili olmamıştır. Avrupa'da eğitim görmüş İranlı entelektüeller de orada edindikleri fikirleri ve tecrübeleri İran'ı geliştirmek adına ülkelerine aktarmak istemişlerdir. Örneğin; Malkom Han adaletin sağlanması konusunda bir savcılık makamının kurulmasını ve devlet makamlarının da kanunlara tabi tutulacağı yeni bir hukuk sistemini savunmuştur.⁹

İran toplumuna aydınlar aracılığıyla ulaşan Batı tarzı yabancı düşünceler kısa bir süre içerisinde İran'ın yönetim biçiminde de kendini göstermiştir.¹⁰ Entelektüeller kısa süren Meşrutiyet sürecinde belli ölçüde taleplerinin karşılığını almışlardır. (Adaletane'nin kurulması, Anayasa'nın oluşturulması). Fakat Kaçar Şahlarının Avrupa seyahatleri¹¹ ve oradaki yenilikleri Batılı reformları İran'ın toplumsal, dîni değerlerini hesaba

⁴ Mohammad Reza Djalili ve Thierry Kellner, *İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi*, Reşat Uzmen(Çev.), Bilgi Kültür Sanat, İstanbul, s.42-45.

⁵ Mehmet Kerim, *İran İslam Devrimi*, Düşünce Yayınları, İstanbul, 1980, s. 29.

⁶ Japonlar karşısında hem karada, hem denizde alınan ağır yenilgiler, imparatorluk düzenine karşı hoşnutsuzluğu açığa çıkaran yaygın protesto hareketlerine yol açmıştı. Petersburg'da Kışlık Saray'a yürümek isteyen göstericilere ateş açılmasıyla yaşanan Kanlı Pazar, olayları tırmandırarak 1905 Devrimi'nin kıvılcımını oluşturdu. İşçi grevleri, sokak çatışmaları, köylü hareketleri ve askeri isyanlar biçiminde gelişen genel ayaklanma, özellikle azınlık milliyetlerin yaşadığı bölgelerde hızla yükseldi. Bu arada *Kara Yüzler* ve benzeri karşı devrimci örgütler halkı sindirmeye yönelik saldırılara giriştiler. Ekim 1905'te başlayan demiryolu grevinin ülke çapında yaygınlaşarak bir genel grev biçimini alması ve Petersburg Sovyeti'nin oluşturulmasıyla devrimci hareket doruğuna ulaştı. Güç durumda kalan II. Nikolay, Ekim Manifestosu'nu yayımlayarak meşrutî bir anayasa ve seçilmiş bir meclis (Duma) sözü verdi. Bkz: https://tr.wikipedia.org/wiki/Rusya_%C4%B0mparatorlu%C4%9Fu. Bu anlamda

⁷ Ayrı bir başlık altında incelenecektir.

⁸ Geleneksel ulemâ hattında yer alan Takizade, Devletâbâdi ve Musavat gibi yenilikçi aydınlar bu fikirlerden oldukça etkilenmişlerdir.

⁹ Ashgar Alam Tabriz, *Aydınların, Dinî Liderlerin ve Esnafın İran'ın Yakın Dönem Toplumsal Hareketlerindeki ve Devrimlerindeki Rollerinin İncelenmesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, 2004), s.108.

¹⁰ Rafiq Rustamov, *İran'da İslam, Kimlik ve Dış Politika: Konstrüktivist Bir İnceleme*, (Yüksek Lisans Tezi: Ankara Üniversitesi SBE, 2004), s. 41.

¹¹ A. K. S. Lambton, *State and Government in Medieval Islam*, Oxford Press, Oxford, 1985, s. 365,366.

katmaksızın aynen uygulamak istemeleri, İran'ın dış borçlanmasını arttırmış ve bunun bir sonucu olarak ülkeyi yabancı güçlerin müdahalesine maruz bırakmıştır.

Dolayısıyla, son dönem Kaçar Şahlarının bu köklü değişim istekleri, yoğun modernleşme politikaları, aşırı harcamaları, gelir dağılımındaki adaletsizlikler İran'ın toplumsal yapısını bozduğu ve ülkeyi dış müdahaleye açtığı gerekçesiyle toplumda (halk-ulemâ-esnaf (bazari)-aydınlar) büyük bir tepki oluşturmuştur.¹² Sonuçta, seküler, demokratik fikirlere sahip İran dışında eğitim görmüş aydınlar, yeni fikirler karşısında bilinçlenmiş ve özellikle Tahran, Tebriz, Gilan ve Meşhed şehirlerinde monarşiye karşı mücadele için küçük topluluklar kurmaya çalışmışlardır. İlk bakışta siyasilerin yanlış politikalarına karşı bir tepki olarak meydana gelen ayaklanmalar, aslında devlete karşı bir tepkinin ürünüdür ve bu niteliğini Meşrutiyet Devrimi boyunca korumuştur.

I. İRAN'DA MEŞRUTİYETİN İZLENİMLERİ (1906-1911)

İran ve İran'ın İslamiyet sonrası tarihinde ulemâ-iktidar ve ulemâ-toplum ilişkisindeki değişimler iç siyasetin odak noktasını oluşturmuştur.¹³ Özellikle de Safevi Hanedanlığı'nın (1501-1736) toplumun çoğunluğunun Sünni olduğu İran'da Şiiliği toplumun yaygın mezhebi haline getirmesiyle ulemânın rolü ve etkisi konuşulur hale gelmiştir. Şiiliğin İran'da yaygınlaşmasıyla birlikte Şii ulemânın gücü de o doğrultuda artmıştır. Dinin hükümlerini yorumlamakla ve eğitimle ilgilenmekle görevli olan ulemâ sınıfı¹⁴ zaman içinde siyasal iktidarın meşruiyetini sağlayan bir kaynak haline gelmiştir.

Şii gelenekte On ikinci İmam'ın gaybetinde onun işlerini yönetmek ile görevli ve yetkili fakihin meşru görmediği bir davranış veya bir kişi-bu Şah bile olsa- dînî bir meşruiyet taşımamaktadır. Dînî meşruiyeti olmayan birinin siyasi meşruiyeti olmayacağından özellikle Safevi Hanedanı döneminde Şahlar da bir mercii taklit etmek zorunda kalmışlardır.¹⁵

Şiiliğin Safevi Şahı Şah İsmail döneminde İran'da baskın mezhep haline gelmesinin ardından, zamanla Şii dinî yapılanması gelişmiştir. Özellikle 18. yüzyıldan itibaren Şiiliğin Usulî okulunun Ahbari okul üzerinde hâkimiyet kurmasıyla, dînî lidere ve içtihat kavramına atfedilen önem artmıştır.¹⁶ Usulî ulemânın öncüsü Ayetullah Muhammed Bakır Behbehânî'nin oluşturduğu merci-i taklid makamı, ulemânın toplum nezdinde daha saygın bir mercii olmasını ve kendi içinde bir hiyerarşi yaratmasını sağlamıştır.¹⁷ Bu hiyerarşi sayesinde üst düzey ulemâ değerleri üzerinde nüfuz sahibi olabilmıştır.¹⁸

18. yüzyılın sonunda İran'da kurulan, Türk ve Tatar kabilelerinin/aşiretlerinin meydana getirdiği Kaçar hanedanı¹⁹ özellikle Feth Ali Şah (1772-1834) zamanından itibaren dînî meşruiyeti Safevi hanedanı kadar önemsememiştir. İmamların soyundan gelme gibi bir iddia da bulunmamıştır.²⁰

¹² Mazlum Uyar, *Şii Ulemânın Otoritesinin Temelleri*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2004, s.204,205.

¹³ Hüseyin Beşiriye, *İran'da Devlet Toplum ve Siyaset*, Mehmet Koç(çev.), Ağaç Yayınları, İstanbul, 2009, s.12.

¹⁴ Gürkan Biçen, "İran Meşrutiyet Hareketinde Din Adamlarının Rolü", <http://intizar.web.tr/inanc-ve-dusunce/haber/1373/iran-mesrutiyet-hareketinde-din-adamlarinin-rolu#.WC8M9bKLTIU>,(26.01.2015).

¹⁵ Mazlum Uyar, *İran'da Modernleşme ve Din Adamları*, Emre Yayınları, İstanbul, 2008, s.21.

¹⁶ Uyar, *Şii Ulemânın Otoritesinin Temelleri*, s. 204.

¹⁷ Rıza Kurtuluş, 1906-1911 İran Meşrutiyet Hareketinde Osmanlı Etkisi, (*Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, 2010), s.73.

¹⁸ Uyar, *İran'da Modernleşme ve Din Adamları*, s.23.

* Ayetullah Muhammed Bakır Behbehânî'nin oluşturduğu merci-i taklid makamı günümüz İran'ında siyasi ve dînî yapının etkin aktörü olan Velayeti Fakihin(Rehber) temelini oluşturur.

¹⁹ Ervand Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, Dilek Şendil (çev.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s.12; bkz: Rıza Kurtuluş, 1906-1911 İran Meşrutiyet Hareketinde Osmanlı Etkisi, (*Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, 2010), s.17.

²⁰ Kaçar Hanedanı döneminde Müçtehit Mîrzâ Ebu'l Kasım Kumî tarafından ifade edilen şahların "Allah'ın yeryüzünde gölgesi" (Zillullahuf'l arz) olduğu şeklinde bir unvan değişikliği yapılmasına ve Meşrutiyet dönemine giden süreçte bazı ulemâ ile kurulan ittifaka rağmen, dînî meşruiyet Kaçar Hanedanlığında pek önem arz etmemiştir. Nitekim 19. yüzyıldan itibaren ulemâ tarafından Kaçar Şahlarının yönetimi gayri-meşru otorite olarak görülmüştür. O dönemde Şiiliğin Usulî okulunun güçlenmesiyle; Gaib İmam'ın yokluğunda idareyi onun adına ve ona vekâleten yürüttüğünü açıkça ortaya koyamayan her türlü dünyevi iktidarın gayrimeşru görülmesi şeklinde anlaşılan Şiilikteki mevcut otoriteyi reddetme anlayışı din ve siyaseti birbirine yaklaştırmış. Bu sebeple ulemâ sınıfı siyasi ve toplumsal olaylara daha fazla müdahale hakkını kendinde bulmuştur.

Batılı fikirlerin ve yabancı güçlerin İran'da artan etkisi hanedanın yapısını, ekonomiyi ve şahların uyguladığı iç ve dış politikayı zayıflatmıştır. Kaçar Şahlarının zayıflığı toplumsal ayaklanmalara fırsat vermiş; reform yapma yoluna gitmeyen son Kaçar Şahları isyanları şiddetle bastırma yolunu tercih etmiştir. Monarşiye karşı ortaya konulan tepkide din adamları halkın, esnafın yanında olmuş, dînî ve millî bir aktör olarak toplumun genelinin sözcüsü olmuşlardır.²¹

Bu süreçte Kaçar Şahları merkez veya taşradaki devlet mekanizmaları topluca göz önüne alındığında, yetersiz yapılanmasıyla mahalli liderlerin, aşiret başkanlarının (genelde aile bağları kurularak İran'daki birçok aşiret idare edilmiştir.), din adamlarının, büyük tüccarların ve geniş toprak sahiplerinin desteğine muhtaç haldedirler.

Fakat Muzaffereddin Şah döneminde 1906'da Meclisin açılması ve Adaletthane'nin kurulması üzerine topluma söz verilmesi, toplumsal ve siyasi gerginliği bir nebze azaltmıştır. İran Meclis'i meşrutiyet kurumlarını oluşturmaya çalışırken, İran'ın dış ilişkilerinde yeni gelişmeler yaşanmıştır. İran'ın jeopolitik konumunun yanı sıra 20. yüzyılın ilk yıllarında keşfedilen petrol ve dönemin İngiliz Hükümetinin 1901 yılında İran Şahı ile yaptığı petrol anlaşması²² İran'daki İngiliz-Rus rekabetine yeni bir anlam yüklemiştir.

İngiltere ve Rusya 1907 sonbaharında İran'ın paylaşımı konusunda anlaşmış, İran'ın kuzeyi Ruslara güneyi ise İngiltere'ye bırakılmıştır.²³ Dolayısıyla 20. yüzyılın başında İran'da hem iç siyasetteki karmaşa devam etmiş hem de İran Rus-İngiliz nüfuz mücadelesi arasında sömürgeleştirilmenin sınırına gelmiştir. Bu paylaşım planının sonrasında başlayan tartışmalar Meclis'in dağıtılmasına kadar varsa da²⁴, Muzaffereddin Şah kendi iktidar döneminde Meclis'i desteklemiş ve buna mukabil meclisin üyeleri de Şah'a bağlılıklarını bildirmişlerdir.

Muzaffereddin Şah Meclis'e olan boykotunu destekçisi olan ve meşrutiyet karşıtı ulemânın öncüsü Şeyh Fazlullah Nuri'ye danışmadan sona erdirmiştir.²⁵ Bu olay, 16. yüzyıldan beri İran'da gittikçe güçlenen ulemâ sınıfının toplum üzerinde kurduğu otoriteyi henüz siyasete taşımadığının, dolayısıyla Şah ile ittifak halinde olan ulemânın bile bazen fikrinin dikkate alınmadığının göstergesidir.

Muzaffereddin Şah'ın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Muhammed Ali Şah döneminde Meclisin topa tutulması sebebiyle meşrutiyet tartışmaları yeniden alevlenmiş ve taleplerin yerine getirilmediğini gören İran toplumu, aydınları ve Meşrutiyet yanlısı ulemâ tekrar ayaklanmıştır. Meşrutiyetin ikinci döneminde (Büyük Göç) ayaklanmalar başkent Tahran'ın dışına yayılmış ve daha büyük çapta yankı uyandırmıştır. İran Meşrutiyet Devrimi'nin 1905 Rus Devrimi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun son asrında yaşadığı meşrutiyet ve modernleşme süreci ile etkileşim halinde geliştiğini belirtmiştik.²⁶ Fakat bu devrim, birkaç sebeple kendine özgü bir formda gerçekleşmiştir. Birincisi; İran ulemâsının meşrutiyet karşıtı ya da yanlısı olarak devrim sürecine bu denli dâhil olması, gerçekleşen devrimi özel kılmıştır (ulemânın dînî hatta millî liderlik vasfı).

Üstelik İran'ın meşrutiyet sürecinde etkin bir rol üstlenen ulemâ sınıfını diğer ulemâlardan ayıran özellikler de mevcuttur. Bu özellikler Osmanlı-İran karşılaştırmasının yapıldığı bölümde daha detaylı incelenecektir. Fakat bir örnekle açıklamak gerekirse; İran'daki ulemâ sınıfını, benzer süreçleri yaşamış Osmanlı'daki ulemâdan ayıran temel fark din adamlarının devlet kademesi içerisinde yer almaması olmuştur. Osmanlı'da ulemâ siyasetle ilgilenirken Kaçarlarda ulemâ Nasreddin Şah zamanına kadar siyasi olaylara pek karışmamıştır.²⁷

Fakat Tütün Protestosu'ndan sonra (1891) bu durum değişmiştir. Hatta daha sonra ulemânın (dînî liderliğin) İran toplumdaki konumu yükselmiş ve siyaset üzerindeki etkisi artmıştır. Bunu bildikleri için İranlı aydınlar, meşrutiyet sürecinde seküler, meşrutî bir yönetim oluşumunu tasavvur etmelerine rağmen, dînî liderlerle fikrîsel ayrılığa düşmemeye özen göstermişlerdir.

²¹ Uyar, *İran'da Modernleşme ve Din Adamları*, s.25.

²² Daniel Yergin; *Petrol*, Kamuran Tuncay (çev.), İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1999, s.150.

²³ Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze Ortadoğu: Siyaset, Savaş ve Diplomasi, DORA* Basım- Yayın Dağıtım Ltd. Şti., Bursa, Kasım 2014, s. 416.

²⁴ Muzaffereddin Şah'ın yerine geçen oğlu Muhammed Ali Şah döneminde 1908 yılında Meclis dağıtılmıştır.

²⁵ Arı, a.g.e., s.175.

²⁶ A.e.,s.63-69.

²⁷ Abdolvahid Soofizadeh, "Osmanlı Ve İran Meşrutiyeti Karşılaştırması", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 7 Sayı: 35, s.288-289.

Meşruti yönetimle İslam'ı özdeşleştirmeye çabalamışlardır. Malkom Han bunun bir örneğidir.²⁸ İran Meşrutiyet Devrimi'nin farklı diğer özelliği ise büyük bir toplumsal ayaklanmayla sonuçlanan 1979 İran İslam Devrimi'ne, günümüz İran Anayasası'na ve siyasi sistemine bir alt yapı oluşturmasıdır.²⁹

Meşrutiyet dönemi hazırlanan anayasa adeta İslam devrimi sonrası kabul edilen anayasanın taslağı niteliğindedir. Meşrutiyet yanlısı/karşıtı ulemânın talep ettiği fakat Kaçar ve Pehlevi Hanedanı döneminde uygulanmayan maddeler 1979 İran İslam Cumhuriyeti anayasasıyla hayata geçirilmiştir.³⁰ Örneğin; temelde 1831 tarihli Belçika Anayasası model alınarak hazırlanan 1906 İran Anayasası ulemânın karar alma sürecine katılmasına imkân tanımıştır. İran İslam Devrimi'ne yasal bir zemin hazırlayan en önemli fakat faaliyete geçmeyen hüküm 2. maddedir. Bu madde içerisinde İslami olmayan meşruti yönetimin aldığı kararların İslam'a (şeriata) uygunluğunu denetleyecek olan beş kişilik dînî bir kuruldan bahsedilmektedir.³¹

Görüldüğü üzere, İran'da yaşanan Meşruti Devrimi'nin kendine ait özellikleri, benzerlikleri ve farklılıkları mevcuttur. Nitekim bu makalede ulemânın toplumsal rolüne göz önünde bulundurularak, meşrutiyet sürecine etkisine ve üstlendiği role değinilmesinin sebeplerinden biri İran Meşrutiyet devriminin ve İran ulemâsının kendine has yapısıdır. İran Meşrutiyet süreci temelde iki aşamadan oluşmaktadır: Küçük Göç-Büyük Göç veya Birinci Meşrutiyet- İkinci Meşrutiyet. Küçük Göç olarak da adlandırılan bu dönem kısaca; Seyyid Muhammed Tabatabaî ve Seyyid Abdullah Behbehani'nin öncülüğünde bir grup ulemâ³², iki bini aşkın talebe, mollalar ve tüccarlardan oluşan topluluğun Tahran yakınlarında Şeyh Abdülazim türbesine sığınmasıyla başlayan Muzaffereddin Şah'ın 1906'da anayasayı ilanıya sona eren bir aşamayı ifade eder.³³ Bu ayaklanmalardan sonra halk siyasi otoriteyi karşısına almaktan eskisi kadar çekinmemiştir. Dolayısıyla, Meşrutiyet Devrimi diğer siyasi ve toplum olayları tetikleyen/başlatan bir devrim olmuştur.³⁴

Özellikle 18. yüzyıldan sonra, siyasi otoritenin toplum ve ulemâ nezdinde meşruiyetini yitirmiş olması sebebiyle ulemâ sınıfı güçlenmiştir. Toplumsal ve siyasi düzenin aksamaması durumunda toplumla iç içe yaşayan ulemâ, İran'da güvenilir bir başvuru makamı/merci haline gelmiştir.³⁵ Bu gelişmelerin devamı olarak ulemânın Meşrutiyet Devrimi'nde önemli bir rol üstlenmesi, meşrutiyetin hem seküler hem dînî argümanların senteziyle gerçekleşmesini sağlamıştır. Bu olaylar yaşanırken Tahran ulemâsının meşhur çehrelerinden Ayetullah Behbehani ve Tabatabaî'nin Meşrutiyet hareketlerinin ilk rehberleri olduğunu ve halk üzerinde etkinliğiyle olayları yönlendirenlerin başında yer aldığını önemle belirtmek gerekir.

Meşrutiyet yanlılarının dış politikada eleştirileri; Kaçar Şahlarının ülkeyi yabancı güçlerin nüfuzuna açması ve verilen imtiyazlar üzerinden şekillenmiştir. İç politikada ise gelir dağılımındaki adaletsizlik, iç sanayinin/ticaretin zayıflaması, otoriter yönetimin baskıcı uygulamaları eleştirilerin odak noktasını oluşturmuştur. Meşrutiyetçilerin eleştirilerinde en çok vurgulanan husus, istibdat yönetiminin gelir dağılımındaki adaletsiz tutumu olmuştur. Bu bağlamda toplumun ve aydınların gözünde önemli bir konuma sahip olan Ulemâ, halkı yönetimin adaletsizliğine karşı tek bir parça halinde organize edebilmiştir.

Küçük Göç olayında yaşanan ayaklanmalar nihayetinde meşrutiyet istemiyle sonuçlanmıştır. Bu muhalif topluluğun temel istekleri ise şunlardır³⁶:

1. Sadrazam Ayn'ud-Devle'nin azli.(Emin'udDevle'nin ardından Muzaffereddin Şah tarafından yerine geçirilen Ayn'udDevle'ye toplumun ve din adamlarının tepkisi büyüktü.)
2. Gümrüklerden sorumlu olan Belçikalı J. Nouz'un azli ve sınır dışı edilmesi.³⁷

²⁸ Mazlum Uyar'ın da kitabında belirttiği gibi Malkom Han'ın "Ortaya koyduğunuz görüşler, Avrupa'daki temsilcilerinden geldiğinde bunun kabul edilme şansı yoktur. Aynı görüşlerin zaten İslam'ın özünde mevcut olduğu ifade edildiğinde, uyuşması bir tarafa bizzat İslam tarafından emredildiğini söylediğinizde, Şii ulemâyı da yanınızda bulacaksınız.", dediği nakledilir. Bkz: A.e., s. 108.

²⁹ Uyar, *İran'da Modernleşme ve Din Adamları*, s.35.

³⁰ *Iran (Islamic Republic of)'s Constitution of 1979 with Amendments through 1989*, bkz: https://www.constituteproject.org/constitution/Iran_1989.pdf?lang=en, (18.04.2016), s. 6.

³¹ Şeyh Fazlullah Nuri, Şeyh Muhammed Hüseyin Naini, Seyyid Abdullah Behbehani Meclis'ten çıkan kanunların ulemâ heyeti tarafından denetlenmesi gerektiğini söylemiş ve böyle bir teklif getirmiştir. Bkz: Uyar, *İran'da Modernleşme ve Din Adamları*, s.160.

³² Şahrüh Ahavi, *İran'da Din ve Siyaset*, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1990, s. 65,66.

³³ Mohammad RezaDjalili ve Thierry Kellner, *İran'ın Son İki Yüzyüklük Tarihi*, Reşat Uzmen(Çev.), Bilgi Kültür Sanat, İstanbul, s.42,43.

³⁴ Gökhan Bolat, "Muhammed Ali Şah Döneminde İran'ın Siyasi Durumu (1907-1909)", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Nisan 2016, s. 329-330.

³⁵ Karadeniz, *a.g.e.*, s. 261.

³⁶ Kaan Dilek, "İran'da Meşrutiyet Hareketi ve Dönemin Siyasi Gelişmeleri", *Akademik ORTADOĞU*, Cilt: 2, Sayı: 1, s. 58.

3."Adaletane"³⁸ nin tesisi (halkın, radikal/ılımlı ulemânın ve seküler aydınların bulunduğu ortak nokta) ve ülkede İslam hukukunun gereğince icra edilmesi. Şah Adaletane'nin kurulmasına izin vermiş fakat bu konuda herhangi bir icraat yapılmamıştır. Hatta ülkedeki böyle karışık bir ortamda Muzaffereddin Şah'ın (1896-1907) olayların mahiyetinden tam olarak haberi olmamıştır.³⁹

Yaşanan bu gibi olumsuzluklar⁴⁰ halkın ve ulemânın tepkisini, öfkesini daha da arttırmıştır. Meşrutiyet hareketine katılım günden güne artmıştır.⁴¹ Dönemin etkin vaizlerinden olan Seyyid Cemaleddin Vaiz-i İsfahânî⁴², devlet aleyhindeki konuşmalarıyla halkın ve ulemânın sözcüsü olmuş ve onun sert konuşmaları isyanları arttırmıştır. Kendisi de devlet karşıtı, meşrutiyet yanlısı faaliyetlerinden dolayı Kum şehrine sürülmüştür.⁴³ Meşrutiyetin ikinci aşamasında (Büyük Göç) sadece Tahran'da değil, Kirman, Meşhed, Kazvin ve Şiraz gibi İran'ın diğer şehirlerinde de rahatsızlıklar gün geçtikçe artmıştır. Örneğin; Kirman valisi böyle gergin bir ortamda şehrin önde gelen üç din adamını falakaya yatırmıştır. Meşhed'de şehrin valisi Asıf'ud-Devle İmam Rıza türbesinde itiraz için toplananları kurşuna dizdirmiş, Kazvin'de de ulemâ kötü muameleyle karşı karşıya kalmış ve Şiraz'da da ekmek azlığından ayaklanma çıkmıştır.⁴⁴ Bu olumsuz durumlara rağmen devlet, halkı etkileme gücü olduğu için devamlı ulemâya ihtiyaç duymuştur.

Meşrutiyetçilerin teşvikiyle şehir halkının Kirman'da çıkardığı isyan, vali Ali Baki Mine tarafından kuvvet kullanılarak durdurulmaya çalışılmıştır. Daha sonra vekâleten saltanat koltuğuna oturan Muhammed Ali Mirza, Kirman valisini görevden alarak, yerine Lütf Ali Han'ı çıkan isyanın durdurulması için atamıştır. Bunun üzerine Seyyid Abdullah Bîhbâhânî ve Seyyid Muhammed Tabatabaî, Lütf Ali Han'ın görevden alınmasını istemiştir.⁴⁵ Bu istek reddedildiği gibi ulemâ, sadrazam tarafından Kum'a sürülmüştür.⁴⁶ Bu olay üzerine

³⁷ Gümrüklerden sorumlu olarak işbaşına getirilen Belçikalı Joseph Nouz'un ulemâ elbisesiyle çekildiği alaycı fotoğraflar, var olan siyasi ve toplumsal gerginliği turandırmıştır. Bkz: Uyar, *İran'da Modernleşme ve Din Adamları*, s.140.

³⁸ Meşrutiyetçiler Adaletane istemiyle bağımsız bir mahkemeyi kastediyorlardı.

³⁹ İran bürokrasisinde üst düzey görevlilerin büyük çoğunluğu reform yapılması gerektiğinin farkında değillerdi. Örneğin; Muzaffereddin Şah ve ardından yerine geçen Muhammed Ali Şah da Meşrutiyet sürecinde yaptıkları basit iyileştirmelerle "yapılması gerekenlerin azamisini yapıp tamamladık" diyorlardı. Taha Akyol, *Osmanlı'da ve İran'da Mezhep ve Devlet*, Doğan Egmont Yayıncılık, İstanbul, 2013, s. 159; bkz: M.E. Yapp, *The Making of The Modern Middle East*, Londra, 1994.

⁴⁰ 1910'da Seyyid Abdullah Behbehani'nin bir suikast sonucu öldürülmesi, meşrutiyetçilerin temel taleplerinden biri olan "Adaletane'nin" yapımının gerçekleşmemesi ve diğer önemli bir olay ise İran'ın borçlandığı Rus bankasının şehrin ortasında eski bir medrese binasıyla eski bir kabristanın arazisini satın alması ve burada banka binası yapmak istemesidir. Kabirlerin bozularak burada bina yapılmasına Şeyh Fazlullah Nuri'nin dışında ulemâdan hiç kimse onay vermemiştir. Olayları duyan Necef ulemâsı yaşananlardan rahatsızlığını bildirmiştir. Ayetullah Behbehânî ve Tabatabaî her yerde bu olay hakkında minberlerden halka seslenmiştir. Halkın bir kez daha devletle karşı karşıya geldiği bu olay, Hacı Şeyh Muhammed Vaiz'in halka desteğiyle ve banka binasının halk tarafından yıkılmasıyla sona ermiştir. Bkz: Ervand Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, Dilek Şendil (çev.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s.58.

⁴¹ Edward G. Brown, *The Persian Revolution of 1905-1909*, The Cambridge University Press, Cambridge, 1910, s.31.

⁴² İran'da 1906'dan önce faaliyet gösteren ve meşrutiyetin ilânında büyük rol oynayan Mirza Nasrullah Melik el-Mütekellim ile Seyyid Cemâleddin Vaiz İsfahânî Encümen-i İslâmî'yi yani İlimler Akademisini kurmuş, verdikleri vaazlarda ve yayın faaliyetlerinde devletin politikalarını eleştirmiş ve halkın yanında olmuşlardır. "Cemaleddin İsfahani", *TDV İslam Ansiklopedisi*, DİVANTAŞ Diyanet Vakfı Neşriyat Pazarlama ve Ticaret A.Ş., İstanbul, Cilt:11,1995, s.175.

⁴³ Kaan Dilek, "İran'da Meşrutiyet Hareketi ve Dönemin Siyasi Gelişmeleri", *Akademik ORTADOĞU*, Cilt: 2, Sayı: 1, s.61-62; bkz: Yılmaz Karadeniz, *İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı*, Bakış Yayınları, İstanbul, 2006, s. 275.

⁴⁴ Lambton, a.g.e., s. 362.

⁴⁵ Mangol Bayat, "The Cultural Implication of the Constitutional Revolution", *Qajar Iran: Political, Social and Cultural Change 1800-1925*, Edmond Bosworth ve Carole Hillenbrand (ed.), Mazda Publishers, Costa Mesa, California, 1983, s. 66.

⁴⁶ Mangol Bayat, "Kaçar Dönemi İran'ında Tasavvuf Karşıtlığı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt. 13, Sayı. 1, (2004), s. 229.

meşrutiyetçiler Tahran'da genel grev ilan etmiştir.⁴⁷ 12.000 bâzârının katıldığı hareket meşrutiyetin yayılma sürecini hızlandırmıştır.⁴⁸ Küçük Göç sürecinde Meşrutiyetçilerin temel taleplerini sıralamıştık. Meşrutiyetin ikinci döneminde de benzer talepler mevcuttur. İran'da "Büyük Göç" döneminde (II.Meşrutiyet) Adalethane'nin tesis edilmesi, bazı yöneticilerin azledilmesi, baskının ve ulemâya yapılan saygısızlıkların sona erdirilmesi gibi talepler başka şekillerde yine dile getirilmiştir.

Örneğin; Meşrutiyetçiler Şah'tan Sadrazam Abdülmecid Mirza'nın azledilmesini, askeri birliklerce öldürülen meşrutiyetçilerin katillerinin cezalandırılmasını, ulemânın Kum'dan dönmesine izin verilmesini ve meclisin kurulmasını talep etmişlerdir.⁴⁹ Bu aşamada halk meşrutî yönetim konusunda daha karardır.

Tahran'da bulunan İngiliz elçiliğinin önünde yapılan büyük ayaklanmadan sonra İngiliz elçiliğinin de baskısıyla, Muzaffereddin Şah, meşrutiyetin ilanını kabul etmek zorunda kaldığından, İstişare Meclisi'nin kurulması da gündeme gelmiştir. Bunun sonucunda 1906'da meşrutiyetin ilanı bir ferman ile kamuoyuna duyurulmuştur.⁵⁰ Fakat kalıcı bir gelişme yaşanmamıştır. Geçici reformlar yapılarak toplumsal gerginliği bastırma yolu tercih edilmiştir.

1907'de İran'ın paylaşıldığı İngiliz-Rus Antlaşması toplumsal tepkiyi daha da arttırmıştır. Muzaffereddin Şah'ın yerine geçen Muhammed Ali Şah'ın 1908'de Milli Meclisi bombalatması, sürgün ve idamlar gerginliği tırmandırmıştır. Yeniden ayaklanmalar baş göstermiştir. Ardından yeni meclis 1909'da açılmıştır. Saltanat yanlıları (ulemâ da dahil) tasfiye edilmiştir. 1909'da tahta geçen Ahmet Şah'ın yaşı küçük olduğu için istikrarsızlık artmıştır. Bu bilgiler ışığında Kaçar Hanedanı'nın baskıcı fakat siyasi ve toplumsal hayatın yönetiminde başarısız, toplumla bütünleşemeyen, din adamlarının artan gücünü ve etkisini dikkate almayan, dış politikada ülkesi adına tavizler veren zayıf bir monarşi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ İRAN'DA ULEMÂNIN ROLÜ VE ETKİSİ

İran Meşrutiyet Hareketi/Devrimi, her toplumsal hareket gibi önemli bazı toplumsal ve siyasi olayların ardından ortaya çıkmıştır. Fakat Meşrutiyet Devrimi'ni de besleyen unsurlar, geliştiren koşullar ve nihayetinde gerçekleştiren aktörler mevcuttur. Önceden de belirttiğimiz gibi bu değişim sürecinde ulemâ en etkin aktörlerden biridir. Bu sebeple İran'da Meşrutiyet Devrimi sürecinin oluşumunu inceledikten sonra bu süreçte etkin rol üstlenen ulemâya değinmek; bu makaleyi tamamlayan ve konuyu analiz etmemizi sağlayan bir unsur niteliği taşımaktadır. Meşrutiyet Devrimi döneminde İran'da Şii ulemâ fikir ayrılığına düşmüştür. Meşrutiyet yanlısı ve Meşrutiyet karşıtı olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bu süreçte tüccar ve esnaf meşrutiyet yanlısı ulemânın yanındayken, saray ve büyük toprak ağaları meşrutiyet karşıtı ulemânın yanında yer almıştır. Meşrutiyet yanlısı ulemânın İran içindeki iki sembol ve lider ismi Seyyid Muhammed Tabatabaî⁵¹ ve Seyyid Abdullah Behbehânî⁵²dir. Aynı şekilde Ahmed Kesrevî⁵³ ve Edward Brown gibi yazarlar da bu dönemi değerlendirirken iki Seyyid'in (Ayetullah Behbehânî ve Tabatabaî) meşrutiyet hareketlerindeki rolüne ve etkinliğine önemle değinmektedirler.⁵⁴ Dini eğitimini almış ve aynı zamanda batılı düşüncelere de aşina olan Tabatabaî, bazen ulemânın yanında değil, seküler, modernleşme yanlısı aydınların yanında yer almıştır.

⁴⁷ Karadeniz, a.g.e., s. 274-275.

⁴⁸ Azadeh Thiebaut, *Secularization of Iran: A Doomed Failure?*, Diffusion Peeters, Paris, 1998, s. 51.

⁴⁹ A.g. e., s. 51.

⁵⁰ Karadeniz, a.g.e., s.275.

⁵¹ "16 Mart 1838 - Kerbela doğumlu Seyyid Muhammed Tabatabaî ilk dini eğitimini babası, Hâdî-i Necmâbâdî ve MirzâEbü'l-Hasan Cilve'den aldı. Daha sonra dönemin Atebât ulemâsının meşhurlarından Mirzâ Hasan Şîrâzî'nin ders halkasına katıldı. 1311/1893'de bir âlim ve müçtehit olarak Tahran'a döndü. 1903'te Sadrazam Aynüddeve'nin kendisine karşı cephe alması ve rakibi olan Meşrutiyet karşıtı Fazlullah Nûri'nin nüfuzunu arttırmaya başlaması üzerine hükümet muhalifleri arasına katılan Şii âlim Abdullah b. İsmail Behbehânî ile anlaştı. Bundan sonra meşrutiyet hareketi içerisindeki olayların öncüsü olarak çalıştı. Adaşı olan oğlu ise 1940'larda mecliste siyasal ağırlığı olan sayılı kişilerdendi."

⁵² Seyyid Abdullah Bîhbâhânî(1844-1910) Meşrutiyet Devriminin önde gelen Ayetullahlarından biridir. Laik demokratlarla dindar Ilımlılar arasında çıkan kavgada suikasta kurban gitti. Oğlu Ayetullah Muhammed Behbehani 1953 darbesini fiilen desteklemiştir.

⁵³ "Ahmed Kesrevî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, İstanbul, Cilt: 25, 2002, s. 311.

⁵⁴ Hamid Algar, *İslam Devriminin Kökleri*, M. Çetin Demirhan(çev.), İşaret Yayınları, İstanbul, 1988, s. 28.

Tabâtabâî'ye göre İran'ın en temel problemi halkın eğitim seviyesinin istenen noktada olmayışı, yönetimin adaleti gerçekleştirmek yerine istibdada başurması ve devletin kötü yönetilmesidir.

Tabatabaî Meşrutiyetin monarşinin gücünü sınırlandırıp, halk iradesini ortaya çıkaracak olan bir değişim süreci olduğunu bilmektedir. Fakat İran toplumun buna henüz hazır olmadığını düşünmüştür. Çünkü halkın eğitim seviyesinin düşük olması halkın kendi haklarını bilmemesine, bu hususta bir arayışa girmemesine ve meşrutiyet gibi bir rejimin uygulanamamasına yol açmıştır.

“Yönetimin adaleti temin edememesi ve baskıcı bir tutum izlemesi halkın devlete olan güvenini sarsmış ve devletin giderek zayıflamasına, yabancıların ülke topraklarında nüfuz kazanmasına sebep olmuştur. Bu sebeple önce halkın eğitim seviyesi yükseltilmeli, bunun için de modern okullar açılmalı ve desteklenmelidir. Devletin âdil bir şekilde yönetilmesi için de halk iradesinin yönetime tam olarak yansıtıldığı meşrutiyet rejimi benimsenmeli ve bağımsız bir mahkeme olan “adâlethâne” tesis edilmelidir.”⁵⁵

Seyyid Abdullah Behbehânî bu süreçte Tabatabaî'den sonraki en önemli isimdir. Behbehânî ile Tabatabaî Şîî literatüründe âyeteyn veya hücceteyn diye anılmışlardır.⁵⁶ Bu onların saygınlığını gösteren bir unsur olmuştur. Meşrutiyet Hareketi'nin asıl gücünü oluşturan ikisinin birliği, hareketin meşruiyeti için hayati önem arz etmiştir. Resmi üye olmasalar da Tabatabaî ve Behbehânî'nin 7 Ekim 1906'da açılan Meclis'e devam etmeleri ve buradaki tartışmalara katılmaları Meclis'in meşruiyetini perçinlemiştir.⁵⁷ Ayrıştıkları noktalar olsa da Tabatabaî ve Behbehânî, Meşrutiyet Hareketine verdikleri destekle eşitlik, adalet, siyaset ve din ilişkisi konularına dikkat çekmiş ve toplumda farkındalık oluşturmuşlardır. Behbehânî 16 Temmuz 1910'da evinde öldürülmüştür.⁵⁸

Meşrutiyetin teorik zeminini hazırlayan önemli bir ulemâ olan Muhammed Hüseyin Naini ise meşruiyeti bu yönetim biçimini ideal olduğu için değil, ideal yönetim olan İmam Mehdi'nin (as) yönetimi kurulana kadar en makulünün bu olduğu gerekçesiyle destek olmuştur.⁵⁹ Meşrutiyet Anayasasında yer alan beş kişilik bir dinî kurulun oluşturulmasını sağlayan 2. Maddenin alt yapısını Naini oluşturmuştur.⁶⁰

Naini, bu dinî kurulu Kuran'dan uyarladığı “Şura” kavramı ile formüle etmiştir. Anayasal bir rejimin ve parlamentonun kurulmasından yana olmuştur. Devlet yönetimini siyasi ve dinî alana ayırarak; dinî işlerle ilgili kurulların siyasi alanda uyarlanamayacağını ileri sürmüştür.⁶² Görüldüğü üzere, Necefli ulemâ Horasanî'nin bazı modern kavramları İslam hukuku çerçevesinde meşrulaştırma çabası, öğrencisi olan Naini tarafından daha da geliştirilmiştir.⁶³ Naini meşrutiyet karşıtlarına fıkıh usulünü en iyi şekilde kullanarak meşrutiyeti tercih edilebilir bir sistem olduğunu anlatmıştır.

Naini'nin tahayyül ettiği siyasi sistemin bir ilkesi olan “halkın kendisini yönetmesi” ancak yabancı güçlerin nüfuzundan uzak yaşamakla mümkündür.⁶⁴ Anayasa'da bahsedilen dinî kurul, İslami kurallara aykırı olduğu düşünülen tüm meclis kararlarını veto etme hakkına sahiptir, ancak faaliyete geçmemiştir.⁶⁵ Aynı dönemde, bir yandan Meşrutiyet yanlısı ulemâ argümanlarını dile getirirken, bir yandan da Meşrutiyet aleyhinde

⁵⁵“TABÂTABÂÎ, Seyyid Muhammed “, *TDV İslam Ansiklopedisi*, DİVANTAŞ Diyanet Vakfı Neşriyat Pazarlama ve Ticaret A.Ş., İstanbul, Cilt: 39, 2010, s. 309.

⁵⁶ Uyar, *İran'da Modernleşme ve Din Adamları*, s. 234.

⁵⁷ A. g. e., s. 240.

⁵⁸ A. g. e., s.234

⁵⁹ Gürkan Biçen, “İran Meşrutiyet Hareketinde Din Adamlarının Rolü”, <http://intizar.web.tr/inanc-ve-dusunce/haber/1373/iran-mesrutiyet-hareketinde-din-adamlarinin-rolu#.WC8M9bKLTIU>, (26.01.2015).

⁶⁰ Fazlullah Nuri de Meclis'ten çıkan kanunların ulemâ heyeti tarafından denetlenmesi gerektiğini söylemiş ve böyle bir teklif getirmişti. Bkz: Uyar, *İran'da Modernleşme ve Din Adamları*, s.160.

⁶¹ Masoud Kamali, *Revolutionary Iran*, Aldershot, Brookfield: Ashgate, 1998, s. 112-117.

⁶² Thiebaut, a.g.e., s. 53.

⁶³ Uyar, *Şii Ulemanın Otoritesinin Temelleri*, s.305.

⁶⁴ A.e.,s.304,305.

⁶⁵ Anayasa'nın 1. Madde'sinde resmi devlet dininin Şîilik olduğu belirtilmiştir. A.e., s. 29.

vaazlar verilmiştir.⁶⁶ İran'da da Osmanlı'da olduğu gibi meşrutiyet karşıtı ulemâ tarafından meşrutiyetçileri aşağılayan ifadeler kullanılmıştır.⁶⁷

Tahran'ın önemli müçtehitlerinden olan radikal bir düşünce yapısına sahip Şeyh Fazlullah Nuri meşrutiyete karşı safta yer almış⁶⁸ ve bunun nedenlerini şöyle açıklamıştır: “Onların amaçları ilahi kanunun uygulanması ve meşrutiyetin faydası da İslâm hükümlerinin korunması ise niçin eşitlik ve hürriyet esasları üzerine kurulmak istenmektedir? Bunların her ikisi de ilahi kanunun asıl hükümlerini harap edici niteliktedir. Zira İslam'ın ayakta durması bağlılık (itaat) esasına göredir, özgürlük esasına göre değil. İslam'ın hükümlerinin yerine getirilmesi muhtelif görüşlerin toplanıp yakınlaştırılmasıyla olur, eşitlik esasına göre değil. Eğer amaç İslâm'ı güçlendirmek ise İngilizlerin meşrutiyetin hamiliğini yapmalarına imkân yoktur. Eğer amaçları Kur'an'a göre iş yapmak ise halkı aldatıp küfre sığınamazlar. Küfrün İslâm'ın koruyucusu olduğunu ancak ahmaklar kabul eder.”⁶⁹

Şeyh Fazlullah Nuri'nin bu görüşleriyle günümüz İran'ındaki köktencilüğün temellerini attığı söylenebilir. Zaten bu sebeple İran İslam Devrimi sonrası bir kahraman olarak görülmüştür.⁷⁰ Fakat İslam Devrimi'nde sonuç itibarıyla şahlık rejimi sonlandırılırken, Fazlullah Nuri'nin İslami bir temele dayanarak sarf ettiği meşrutiyet karşıtı cümleler, direkt veya dolaylı bir şekilde dönemin Kaçar Şahlarının saltanatını korumuştur.⁷¹ Meşhed ulemâsından Seyyid Muhammed Yezdi Tabatabaî ise Meşrutiyet karşıtı ulemânın içinde Nuri'den sonra en önemli isimdir. Yezdi ve onun oğlu da Fazlullah Nuri'ye destek olmuş ve meşrutiyetçilerin karşısında yer almışlardır.⁷² Meşrutiyet konusunda sadece ulemâ kendi içinde fikri ayrılığı yaşamamış, toplumun diğer kesimlerinde de düşünce farklılıkları olmuştur. Bazı ortak noktaları olsa da meşrutiyet yanlısı veya karşıtı ulemânın, toplumun, aydınların meşrutiyetten anladığı şey ve beklediği değişim farklılık arz etmiştir.

Meşrutiyet hareketi, ulemâ için yabancı nüfuzu yerine İslam şeriatına göre şekillenmiş bir yönetimi ifade ederken; yenilik taraftarları (meşrutiyetçi aydınlar) bunu mutlak hâkimiyete dayanmayan, ancak siyasi demokrasi ve parlamentoyu içeren liberal bir yönetim şeklinde algılamışlardır. Dolayısıyla siyasal demokrasi ve meşrutiyet yönetimi düşüncesi, toplumsal olarak tam bir taban bulamamıştır.⁷³

Finansmanını Saray ve bazı toplumsal sınıfların karşıladığı meşrutiyet karşıtı hareketin içinde etkin olan ulemâ, bu kitleyi maddi olarak kontrol altında tutsa da fikir ayrılıklarını engelleyememiştir. Fazlullah Nuri'nin izinden giden, destekçisi Seyyid Ali Yezdi ve hatta Fazlullah Nuri'nin oğlu bile meşrutiyetçilerin safına katılmıştır. Görüldüğü üzere, İran Meşrutiyet Hareketi'nde yer alan toplumsal sınıflar arasında en etkili ulemâ olmuştur. Ulemâ doğrudan kendisine ait olmayan kavramlar (meşrutiyet, anayasal düzen, adaletin sağlanması, istibdat yönetiminin sınırlandırılması vb.) üzerinden geliştirilen bir siyasi tutumu İslami bir süzgeçten geçirerek kabul edilebilir hale getirme gücünü ortaya koymuştur. Ulemânın bu rolü 1979 İslam Devriminde tekrar kendini göstermiştir.

⁶⁶“Horasan müçtehitlerinden Seyyid Ali Sistanî'nin fetvası, bu grup din adamlarının meşrutiyete verdikleri anlamı göstermesi bakımından oldukça ilginçtir: “Meşrutiyet küfürdür, meşrutiyet isteyen kâfirdir, malı mübah kanı healdir.”, bkz: Gürkan Biçen, “İran Meşrutiyet Hareketinde Din Adamlarının Rolü”, <http://intizar.web.tr/inanc-ve-dusunce/haber/1373/iran-mesrutiyet-hareketinde-din-adamlarinin-rolu#.WC8M9bKLTIU>,(26.01.2015).

⁶⁷Batılı talep ve uygulamaları “dinden çıkma”, “Batılılaşma ihaneti” olarak algılayan Osmanlı ulemâsına benzer bir şekilde, İran'daki meşrutiyet karşıtı ulemâ da, meşrutiyetçileri “ferengî (Frenkleşme)”, fokolî (Avrupaî giyinen İranlı; aşağılayıcı anlamda), garbzedegî (Batı hastalığı) olarak tavsif ediyordu, bkz: Celal Metin, *Türk Modernleşmesi ve İran*, (Kabul Edilmiş Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2006), s.59.

⁶⁸ Uyar, *İran'da Modernleşme ve Din Adamları*, s.197.

⁶⁹ Rıza Kurtuluş, 1906-1911 İran Meşrutiyet Hareketinde Osmanlı Etkisi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, 2010), s.80,81.

⁷⁰MohsenMilani, *The Making of Iran's Islamic Revolution*, Westview Press, Oxford, 1994, s. 29.

⁷¹ Karadeniz, a.g.e., s.279.

⁷² Uyar, *İran'da Modernleşme ve Din Adamları*, s. 203.

⁷³Karadeniz, a.g.e., s. 265.

III. MEŞRUTİYET SÜRECİNDE ULEMÂNIN ROLÜ VE ETKİSİ: OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN KAÇAR HANEDANI DÖNEMİNDE (1906-1911)

İran'da da Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyılında olduğu gibi devlet kapitülasyonlarla mücadele etmiştir. Rusya'nın İran'ı işgal etmesi ve ardı ardına imzalanan İran aleyhine antlaşmalar (1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay Antlaşmaları) İran toplumunda büyük tepki uyandırmıştır.⁷⁴

19. yüzyılın başından itibaren İran'da ulemânın üstlendiği etkin rol (Rusya'ya karşı ulemânın cihat ilan etmesi⁷⁵, Tütün Protestosu vb.) İran'da "ulemânın" devletten daha etkili olduğunu göstermiştir. Osmanlı'da ise "devlet" toplum ve siyaset üzerinde daha etkin olduğundan ulemânın böyle bir yetkisi olmamıştır.⁷⁶ 19. yüzyılda İran'da Muhammed Şah'ın (1834-1848) tahta geçme töreninde, ulemâ ayağa kalmadan oturduğu yerden izlemiş, böylece ne kadar güçlü olduğunu herkese göstermiştir.⁷⁷ Fakat böylesi bir durum Osmanlı'da yaşanmamıştır.

Nasreddin Şah döneminden (1848-1896) sonra İran'da ulemâ siyasi alana daha çok müdahale etmeye başlamış ve meşrutiyetin ilanı sürecinde en etkin unsur olarak ortaya çıkmıştır. Ulemâ Osmanlı'da devlet görevlisidir. İran'da ise ulemâ Safevi Hanedanlığı ile birlikte güçlenmeye başlayan ve Kaçar Hanedanı döneminde toplumla iç içe yaşayan, devletten neredeyse bağımsız bir statüye kavuşan etkin bir sınıftır.⁷⁸

İran ulemâsı Osmanlı ulemâsından farklı olarak devlet kademesinde olmadığı için toplumla daha fazla iletişim halinde olup onlara destek vermiştir. İran tarihinin en karmaşık dönemlerinde bile toplum refaha giden yolda öncelikle ulemâ sınıfına güvenmiştir. (Toplumsal sorunlarda, düzen aksadığında ulemânın bir başvuru makamı/merci olduğu belirtilmiştir.) Bu bağlamda Meşrutiyet sürecinde toplumun âdeta sözcüsü olan ulemâ, toplum ve devlet arasında aracı bir rol üstlenmiştir.⁷⁹ Kaçar Hanedanı döneminde din adamlarının siyasete dâhil olduğu ilk olay olarak nitelendirebileceğimiz Tütün Protestosu (1891) önemli bir dönüm noktasıdır.⁸⁰

Nasreddin Şah'ın Avrupa seyahatindeki masraflarının karşılanması amacıyla İngiltere'ye verdiği 50 yıllık tütün imtiyazı, ülkede ulemâ da dâhil olmak üzere bütün toplum üzerinde büyük tepki uyandırmış ve dönemin merci-i taklitlerinden Mirza Şirazi tütün kullanmayı yasaklayan bir fetva yayınlamıştır. Bu protesto/ayaklanma daha politik, radikal ve kapsamlı olan İran Meşrutiyet Hareketini başlatan bir kıvılcım olmuştur.

Osmanlı'da I. Meşrutiyet 1876'da ilan edildiğinde, ulemâ tepki göstermemiştir. İran'da ise ilk Meşrutiyet 1906 yılında bir grup ulemâ, aydın ve tüccarların baskısıyla ilan edilmiştir.⁸¹ Ulemâ gayri meşru saydığı siyasi iradeyi bu yolla sınırlandırmak istemiştir.

Osmanlı'da medreseli ulemâ İkinci Meşrutiyeti kuvvetle desteklemiştir ve İslam'ın meşruti idareyi gerektirdiğini, istibdadın İslam'a aykırı olduğunu savunmuştur. Araştırmacı İsmail Kara "İslamcıların Siyasi Görüşleri" adlı kitabında yüksek rütbeli din âlimlerinden Elmalılı Hamdi Efendi'nin, Meşrutiyeti, anayasayı ve mili hâkimiyeti oldukça layık bir çerçevede savunduğunu anlatmaktadır.⁸²

⁷⁴ Mohammad RezaDjalili ve ThierryKellner, *İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi*, Reşat Uzmen(Çev.), İstanbul: Bilgi Kültür Sanat, 2011, s. 8.

⁷⁵ 1826 yılında ulemâ halkın duygularına tercüman olarak Rus mallarına boykot etmeye başlamış ve ardından, Şii ulemânın üç büyük ismi, Ağa Seyyid Muhammed Tabatai, Molla Ahmed Naraki ve Seyyid Ali Tabatai bir fetva yayımlayarak Rusya'ya karşı cihat ilan etmiştir.Bkz: Akyol, s.149.

⁷⁶ Kaçar Hanedanı dönemi zayıf devlet idaresini ve Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileme döneminde olduğunu göz önünde bulundurarak bir karşılaştırma yapılmıştır. İki devlet de bir devlet geleneğine ve engin bir tarihi mirasa sahiptir. Fakat iki devletin yapısal farklılıkları ve yaşanan toplumsal ve siyasi değişimler dönem dönem bazı toplumsal ve siyasi aktörlerin ön plana çıkmasına dolayısıyla da bazılarının geri planda kalmasına sebebiyet vermiştir. İran'da ulemânın Kaçar Hanedanı dönemi hızla yükselişi böyle bir ilişki ağının ürünüdür. Böyle bir sosyal zemini hazırlayan hem Kaçar Şahlarının düşüncesiz kararları ve katı uygulamalarıdır hem de devlet yapılanmasındaki zayıflıktır.

⁷⁷ Akyol, s. 149; Vanessa Martin, *IslamandModernism, TheIranianRevolution of 1906*, Londra, 1989, s.23.

⁷⁸ Mohammad RezaDjalili ve ThierryKellner, *a.g.e.*, s. 36.

⁷⁹ AbdolvahidSoofizadeh, "Osmanlı Ve İran Meşrutiyeti Karşılaştırması", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 7 Sayı: 35, s.288-290.

⁸⁰ Mohammad RezaDjalili ve Thierry Kellner, *a.g.e.*, s. 30-31.

⁸¹ Akyol, s. 167.

⁸² İsmail Kara, *İslamcıların Siyasi Görüşleri*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1994, s. 60.

İran'da ise Şah'a karşı Meşrutiyeti destekleyen ulemâ yasama yetkisinin meclise verilmesinin ardından inisiyatif meclisle paylaşacağını görünce Meşrutiyet aleyhine tavır almıştır.⁸³ Bu sebeple İran ulemâsı ikiye bölünmüştür. Şii ulemâdan iki müctehit Seyyid Muhammed Tabatabaî ve Seyyid Abdullah Behbehânî sonuna kadar anayasayı savunmuş fakat etkisiz kalmış, şiddetli Meşrutiyet karşıtı Şeyh Fazlullah Nuri'nin fikirleri ise ağır basmıştır. Nitekim Şeyh Nuri'ye göre siyaset de dâhil olmak üzere bütün meseleler şeriata alanına girmektedir.⁸⁴

Ulemâ arasında bazı fikir ayrılıkları olsa da nihayetinde bir anayasa hazırlanmıştır. İran Meşrutiyet Devrimi sürecinde hazırlanan Anayasa'nın en önemli hükmü, beş kişilik bir dinî kurulun oluşturulmasını ve yasa, tasarı ve tekliflerin şeriata uygunluğunun denetlenmesini sağlayan 2. Maddesi olmuştur.⁸⁵ Ulemâyı incelerken belirttiğimiz gibi bu maddenin konulmasında Mirza Muhammed Hüseyin Naini başta olmak üzere birçok âlim etkindir. Fakat ulemânın böyle bir yetkisi Osmanlı'nın hiçbir döneminde söz konusu olmamış ve Şeyhülislam ancak müracaat üzerine fetva verebilmiştir.⁸⁶

Osmanlı'da eğitim alanında etkin ulemâ ile devlet arasındaki ilişkiyi anlamak için bir örnek olarak, Fahri Unan'ın⁸⁷ medreselerde ulemâ tarafından yazılan kitaplara dair verdiği bilgileri incelememiz faydalı olacaktır. Fahri Unan'a göre "*Osmanlı'nın yükselme devrinde (XVI. yüzyılda) Fatih Medresesi'nde ders veren 290 müderrisin yazdığı eser sayısı 118'dir. 100 ulemâdan 40'ı kitap yazmıştır, oran yüzde 40'tur. Fakat gerileme devrinde XII. yüzyılda eser yazan ulemâ oranı yüzde 9'a inmiş, XIII. yüzyılda gerileme devam ederek yüzde 6'ya düşmüştür.*"⁸⁸ Bu durum aslında Osmanlı'da devlet ve saltanat yapısı güçlüyken, ulemânın teşvik edildiğini yahut daha etkin olduğunu, fakat devlet yapısı zayıfladıkça ulemânın etkisizleştiğini gösteren bir örnek teşkil etmektedir.

İran'da ise siyasi otoritenin zayıfladığı hatta ulemâ tarafından gayri meşru görüldüğü 18. ve 19. yüzyılda ulemâ, toplum üzerinde etkin ve belli ölçüde bağımsız bir otorite olarak ortaya çıkmış ve medrese eğitiminde tekeli bir konuma sahip olmuştur. Nitekim Kaçar Şahları ve ardından gelen Pehlevi Şahları bu durumu bildiğinden modernleşme politikalarına eğitimden başlamışlardır.

İran'da Meşrutiyet Devrimi'nde nasıl ki ulemâ meşrutiyet yanlısı ve karşıtı olarak ayrılmışsa, Osmanlı ulemâsı da merkez ulemâsı ve taşra/Anadolu ulemâsı olarak ayrılmıştır. 19. yüzyılda siyasi otorite ile kurduğu ilişki açısından merkezdeki üst düzey ve taşradaki orta ve alt düzey ilmiye mensupları arasındaki farklılıklar belirgin bir hale gelmiştir.

İran ulemâsı 19. yüzyılın sonundan itibaren siyasi otoriteyi denetleyen bir konuma yükselirken, Anadolu ulemâsı birkaç sebepten ötürü (Saray'dan maddi ve manevi güvence alamamalar gibi) geri planda kalmıştır. Fakat Anadolu ulemâsı da gerekli siyasi ve toplumsal zemin oluştuğunda ön plana çıkabileceğini Meşrutiyet Devrimi ile göstermiştir.

İran'da olduğu gibi Osmanlı'da da din adamları sınıfı modernleşme çabalarına, meşrutiyet arayışlarına dinsel meşruiyet kazandıran bir sınıf olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı'da merkez ulemâsının devletle işbirliği yaparak bundan ekonomik, sosyal ve politik kazanımlar edinmeleri karşısında, taşralı ulemâ ise vakıfların devlet denetimine geçmesi ve devlet desteğinden de yoksun olmaları dolayısıyla toplumla ve eşrafla işbirliği yapmak durumunda kalmıştır.⁸⁹ Bu da taşra ulemâsını nispeten bağımsız ve toplumsal ilişkileri ve bağları çok daha güçlü bir sınıf yapmıştır.

Osmanlı ile İran ulemâsı arasındaki benzerliklere veya farklılıklara dair örnekler çoğaltılabilir. Fakat Profesör Nikkie Keddie'nin Osmanlı ile İran arasında tespit ettiği temel farklılıklar; her iki devlette de ulemânın siyasi ve toplumsal gelişmeler karşısında sergilediği tutumu etkileyen unsurları içermektedir.

Nikkie Keddie'ye göre, bu temel farklılıklar özetle şöyledir⁹⁰:

⁸³ Martin, *a.g.e.*, s.113.

⁸⁴ A.g.e., 127, 181-182.

⁸⁵ A.g.e., s.141.

⁸⁶ Akyol, 141,148.

⁸⁷ Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü öğretim üyesi.

⁸⁸ Akyol, s.139-142; konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz: Fatih Unan, *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*, Ankara: TTK, 2003, s. 209-212.

⁸⁹ Kemal H. Karpat, "İfta ve Kaza: Türkiye'de İlmiye, Devlet ve Modernizm (1820- 1930)", *Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din*, İstanbul, 2010 içerisinde s. 219.

⁹⁰ NikkieKeddie, "Socioeconomic Change in The Middle East Since 1800", A.L. Udovitch (ed.) , *The Islamic Middle East 700-1900*, s.765.

1. İran daha göçebe ve aşiretseldir. Osmanlı'da ise göçebelik hayli gerilemiştir.
2. Osmanlı'da merkezileşme ve kurumsallaşma, yani "devlet" daha güçlüdür, İran'da zayıftır.
3. Osmanlı baştan beri uluslararası ticarete açıktır. Avrupa'yla derin yakın ticari ilişkiler içindedir. İran ise nispeten kapalıdır.

Osmanlı'da ve İran'da Meşrutiyet sürecinde ulemânın rolündeki temel farkları ortaya koyduktan sonra Meşrutiyete giden süreçte Osmanlı'daki ve İran'daki sosyal yapılar ve devrimi hazırlayan sebeplere değinmek ve iki devletteki gelişmeleri karşılaştırarak incelemek faydalı olacaktır. XIX. yüzyılın sonlarında, İran nüfusunun büyük bir kısmı kırsal kesimde yaşamakta ve tarımla uğraşmaktaydı.

Bu dönemin en büyük özelliği, kırsal nüfusun büyük bir kısmının toprak sahibi olmaması ve toprakların büyük bir bölümünün, küçük bir kesimi oluşturan toprak ağalarının egemenliği altında olmasıydı. Ayrıca bu dönemde nüfusun sadece çok küçük bir bölümü tacirlerden ve bâzârîlerden (esnaf) oluşmaktaydı. Diğer bir deyişle, İran'da sanayi gelişmemiş ve bir üretim sınıfı oluşmamıştı. Buna mukabil Batı'da gelişen sanayileşme süreci, İran'da üretilen malların uluslararası pazarda rekabet edememesine yol açıp İran sanayisinin çöküşüne neden olmuştu.

Fakat Nâsıreddin Şah yeni sanayi birimleri inşa edileceği düşüncesiyle yabancı sermayeyi ülkeye davet etmeye devam etmişti.⁹¹ Bu çerçevede, Nâsıreddin Şah 1872 yılında İngiliz işadami Baron de Reuters'e İran'ın kaynaklarının kullanımına ilişkin bir imtiyaz tanımıştı.⁹² Ancak bu imtiyaz yeni sanayi alanlarının kurulmasına yol açmamış ve toplum içerisinde, özellikle de tüccar ve bâzârî kesiminde büyük tepkiyle karşılanmıştı.⁹³ Bu imtiyazlar silsilesine yönelik en güçlü tepki ise Tütün Protestosuyla gerçekleşmişti.

Burada etkin rol oynamış olan ulemâ, aynı şekilde Meşrutiyet döneminde de politik reformlar yapılmasını, yabancı güçlerin müdahalesinin son bulmasını ve Kaçar Hanedanının hâkimiyeti üzerine bazı kısıtlamalar getirilmesini talep etmişti.⁹⁴

Böylelikle 19. yüzyılın sonunda yabancı güçlerin ülkeye müdahalesine ve ekonomiyi dışa bağımlı hale getiren, fütursuzca harcamalar yapan Şah yönetimine karşı İran toplumun farklı kesimlerini bir araya getiren Meşrutiyet Devrimi'ne giden yolun taşları döşenmişti.

Osmanlı Devleti'nde ise meşrutiyet yönetimini, Kaçar İran'ından ve genel anlamda diğer Doğulu devletlerden daha evvel benimsenmiş ve uygulanmaya başlanmıştı. Çünkü Osmanlı Devleti'nin özellikle Balkan topraklarının Avrupa'ya komşu olması, Balkan yarımadasında farklı etnik yapıların ve inançların mevcudiyeti, Fransız İhtilali'nin etkilerinin bu bölgede daha fazla hissedilmesine yol açmıştı.

Fakat Osmanlı aydını ve bürokratik kadroları içerisinde bu reformları gerçekleştirmek isteyen bir kesim zaten bulunmaktaydı. Nihayetinde uygun şartlar oluştuğunda Osmanlı Devleti I. Meşrutiyeti ilan etti. Bu süreçte özgürlük ve meşrutiyet fikri, özellikle Osmanlı Devleti'nin topraklarında yayınlanan gazeteler vasıtasıyla ülke dışında İran toplumunu da bilgilendirmeye ve etkilemeye başladı.

Nitekim İran'ın Osmanlı ve Batılı devletlerle alakası olan aydın kesimi bu fikirlerden ilham almıştı ve benzer şartlar içerisinde bulunan Kaçar İran'ı içerisinde de halk bu harekete yoğun bir destek vermişti. Dolayısıyla hem Osmanlı Devleti hem Kaçar Devleti tarihsel açıdan benzer bir süreç geçirmişlerdi.

Meşrutiyet yönetim deneyimini aynı süreçte yaşamışlardı. İran, meşrutiyete giden süreçte meşrutiyet yanlıları ve meşrutiyet karşıtları arasında düşünce farkı oluşmuş fakat her iki taraf bu düşünce farklılıklarını meşrutiyetin zaferle neticelenmesi için bir süre geri plana atmışlardı.

Osmanlı Devleti için de benzer bir durum söz konusu olmuştu. Osmanlı Devleti'nde I. Meşrutiyet'in ilanına kadar geçen uzun süreç ve gelişmeler başarıyla neticelenmiş ancak I. Meşrutiyet kısa sürmüştü. Nitekim 1908 II. Meşrutiyeti de siyasi ve sosyal reform sürecinin doğal bir sonucu olarak değil, Osmanlı Devleti'nin yıkımını geciktirmeyi hedefleyen geçici bir tedbir gibi algılanmıştı. Bu açıdan, İran ve Türkiye'nin demokrasi tarihi açısından değerli bir dönem olarak görebileceğimiz meşrutiyet tecrübeleri, her iki devletin veya hanedanın yıkılmasına engel olamamış; fakat demokratik kurumların yerleşmesi için bir alt yapı oluşturmuş ve istibdat yönetiminin gücünü sınırlandırmıştır.

⁹¹Phil Marshall, *İran'da Devrim ve Karşı Devrim*, BernarKutluğ(Çev.), İstanbul: Z Yayınları, 1994, s. 10.

⁹² Arı, s. 414.

⁹³A.g.e., s. 11.

⁹⁴Asaf Hüseyin, *İran'da Devrim ve Karşı Devrim*, İstanbul: Pinar Yayınları, 2011, s. 67.

IV. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

İncelemelerde görüldüğü üzere, ulemâ doğrudan kendisine ait olmayan kavramlar (meşrutiyet, anayasal düzen, adaletin sağlanması, istibdat yönetiminin sınırlandırılması vb.) üzerinden geliştirilen bir siyasi tutumu İslami bir süzgeçten geçirerek kabul edilebilir hale getirme gücünü ortaya koymuştur. Nitekim Meşrutiyet hareketi İran'daki Şah'ın gücünü ve keyfi politikalarını sınırlamış ve anayasa, parlamento gibi demokratik kavramları İran halkına tanıtmıştır.

Fakat İran'da Meşrutiyet Hareketi sayesinde kısa dönemde elde edilen bu kazanımların uzun dönemde başarısız oluşu iki nedenle açıklanabilir; İlki meşrutiyetçilerin farklı ideolojiler benimsemelerinden dolayı aralarındaki uyuşmazlıktır. İkincisi ise, meşrutiyeti gerçekleştirmek için Avrupa'yı model alarak tepeden inme bir demokratikleşme sürecini İran'a uygulamaya çalışmalarıdır. Bu sebeplerden dolayı meşrutiyetçiler ideolojilerine sağlam bir destek bulamamışlardır. Öte yandan demokratikleşme sürecinin Batı'dan modellenmesi, ulemânın bu hareketten desteğini çekmesinin en önemli nedeni olmuştur.

Aynı zamanda meşrutiyet konusunda ulemâ arasında da fikir ayrılıkları olmuştur. Meşrutiyet karşıtı ulemâ meşrutiyet sürecini yavaşlatırken, meşrutiyet yanlısı ulemâ değişim sürecinin hızlanması için elinden geleni yapmıştır. Aslında bu durum Meşrutiyet Devrimi'nde yaşanan değişim sürecinde doğal bir denge oluşturmuştur.

Edinilen bilgiler ışığında, Türkiye'nin ve İran'ın yaşadığı Meşrutiyet Devrimi ve devrimin etkin aktörlerinden ulemâ üzerine bir analiz yapmak ve bazı çıkarımlarda bulunmak mümkündür. Öncelikle Türkiye'nin ve İran'ın aynı dönemde yaşadığı bu modernleşme, batılılaşma ve anayasal değişim sürecinde zaman zaman bazı aktörler ön plana çıkmış bazıları ise geri planda kalmıştır. Ama genel anlamda Türkiye'de Meşrutiyet laik aydınlar, taşra ulemâsı⁹⁵, halk ve eşraf aracılığıyla; İran'da ise İslamcı aydınlar, ulemâ sınıfı, halk ve bazariler (esnaf) aracılığıyla gerçekleşmiştir.

İran'da ulemânın bu modernleşme sürecine ve anayasal değişimlere destek olması; 19. yüzyılın sonundan itibaren gittikçe güçlenen ulemâ sınıfının toplum içinde etkin bir rol elde etmesini sağlamıştır. Meşrutiyet dönemine gelene kadar yaşanan bazı olaylarda (Tütün Protestosu-1891) Şii ulemânın üstlendiği etkin rol; 1906-1911 arasında görülen anayasal değişim sürecinde din ve siyaseti birbirinden ayırmaktan çok bu iki alanın birbirine yaklaştırmıştır.

Bu süreçte ulemâ sınıfı halkın taleplerini desteklemiş İslam ile cumhuriyetin sentezini dile getirmiştir. Başka bir deyişle; İran'daki modernleşme, batılılaşma ve anayasal değişim süreçleri (meşrutiyet devrimi, kılık kıyafet değişimi, siyasi muhalefetin kırılması, idamlar, sürgünler, kültürel yozlaşma) ulemâ sınıfının direncini kırmak yerine onları toplum nezdinde daha güçlendirmiştir. Fakat Türkiye'de yaşanan Meşrutiyet Devrimi sürecinin sonuçları itibariyle (hilafetin, saltanatın kaldırılması, kılık kıyafet değişiklikleri vb.) din ve devlet işlerini (din ve siyaseti) birleştiren bir unsur olmaktan çok, dinin siyasi alanın dışına itilme sürecini hızlandırdığını söylemek mümkündür.⁹⁶

Bu farklılığın mezhepsel, tarihsel, toplumsal sebepleri vardır. Örneğin; Şiiğin içinde barındırdığı kıyam kültürü, imamet olgusu ve müçtehitlere duyulan saygı gibi unsurlar ve yahut teolojik ve toplumsal nosyonlar⁹⁷ toplumu birleştirmiş ve İran Meşrutiyet Hareketi'nde yer alan toplumsal sınıflar arasında en etkin rolü üstlenen ulemâ olmuştur.

Meşrutiyet Hareketi, sonuçlarına baktığımızda her ne kadar toplumun ve ulemânın talepleri tam olarak yerine getirilmese de, meşrutiyet yabancı güçlere karşı oluşan tepkinin (Tütün Protestosu) devamı olması sebebiyle, ulemânın toplumsal gücünü pekiştirmiş ve onların İran toplumun isteklerine tercüman olan dînî ve milli bir sınıf olarak ortaya çıkmasına vesile olmuştur.

Ulemânın bu rolü 1979 İslam Devrimi'ne geldiğinde çok daha güçlü ve karşı konulamaz bir şekilde yeniden ortaya çıkmış ve bu sefer ulemâ -Meşrutiyet Devriminden edindiği tecrübelerin de etkisiyle- bu gücü başka bir siyasi veya toplumsal grup ile paylaşmaya yanaşmamıştır. Kısaca, Meşrutiyet döneminde etkin İran ulemâsı 1979 İran İslam Devrimi'nin temelini atmış, Anadolu ulemâsı da Meşrutiyet Devrimine ve Milli Mücadele'ye verdiği destekle Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu unsurlarından biri olmuştur.⁹⁸

⁹⁵ Siyasal ağırlık merkezinin sarayın ve Babiâli'nin tekelinden çıkması; geniş kitlelerin, toplumsal sınıfların ve taşranın siyasal etkinliğinin artması sebebiyle devletten beklediği desteği görmeyen dolayısıyla toplum ve eşrafla dayanışma halindeki taşra ulemâsı, devletle karşılıklı çıkar ilişkisi sürdüren üst düzey ulemânın yerini alarak meşrutiyet sürecinde etkin rol oynamıştır.

⁹⁶ Türkiye'de din siyasetin dışına itilse de İslamcı bir toplumsal bir taban hep var olmuştur.

⁹⁷ İran toplumu birleştiren nosyonlara, İran'da yabancı güçlerin ülkeye müdahalesinin engellenmesi, Şah rejiminin düşmesini, monarşinin yetkilerinin sınırlandırılması ve adaletin sağlanması talebi örnek olarak verilebilir.

⁹⁸ Sultan II. Abdülhamid mutlakiyetine karşı yükselen muhalefet yeni-modern okullarda yetişen laik bürokrasi mensupları ile beraber bu kırsal kesimdeki ulemâyı da içermiştir. Yeni bürokrasinin 1876 Anayasası'nda

KAYNAKÇA

Makaleler:

- [1]. Abdolvahid Soofizadeh, "Osmanlı ve İran Meşrutiyeti Karşılaştırması", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 7 Sayı: 35, s.288-289.
- [2]. Gökhan Bolat, "Muhammed Ali Şah Döneminde İran'ın Siyasi Durumu (1907-1909)", Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Nisan 2016, s. 329-330.
- [3]. Kaan Dilek, "İran'da Meşrutiyet Hareketi ve Dönemin Siyasi Gelişmeleri", Akademik ORTADOĞU, Cilt: 2, Sayı: 1, s. 58.
- [4]. Mangol Bayat, "Kaçar Dönemi İran'ında Tasavvuf Karşıtlığı", Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt. 13, Sayı. 1, (2004), s. 229.

Kitaplar:

- [5]. Ervand Abrahamian, Dilek Şendil (çev.), Modern İran Tarihi, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009).
- [6]. Tayyar Arı, Geçmişten Günümüze Ortadoğu: Siyaset, Savaş ve Diplomasi, (Bursa: DORA Basım- Yayın Dağıtım Ltd. Şti., Kasım 2014).
- [7]. Taha Akyol, Osmanlı'da ve İran'da Mezhep ve Devlet, (İstanbul: Doğan Egmont Yayıncılık, 2013).
- [8]. Hamid Algar, M. Çetin Demirhan(çev.), İslam Devriminin Kökleri, (İstanbul: İşaret Yayınları, 1988).
- [9]. Hüseyin Beşirye, Mehmet Koç(çev.), İran'da Devlet Toplum ve Siyaset, (İstanbul: Ağaç Yayınları, 2009).
- [10]. Daniel Yergin; Kamuran Tuncay (çev.), Petrol, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1999).
- [11]. M. E. Yapp, The Making of The Modern Middle East, (Londra, 1994).
- [12]. Mazlum Uyar, Şii Ulemanın Otoritesinin Temelleri, (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2004).
- [13]. Mazlum Uyar, İran'da Modernleşme ve Din Adamları, (İstanbul: Emre Yayınları, 2008).
- [14]. Fatih Unan, Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi, (Ankara: TTK, 2003).
- [15]. Azadeh Thiebaut, Secularization of Iran: A Doomed Failure?, (Paris: Diffusion Peeters, 1998).
- [16]. TDV İslam Ansiklopedisi, DİVANTAŞ Diyanet Vakfı Neşriyat Pazarlama ve Ticaret A.Ş., Cilt:11, (İstanbul, 1995).
- [17]. TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt: 25, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, 2002).
- [18]. TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt: 39, (İstanbul: DİVANTAŞ Diyanet Vakfı Neşriyat Pazarlama ve Ticaret A.Ş., 2010).
- [19]. Mohsen Milani, The Making of Iran's Islamic Revolution, (Oxford: Westview Press, 1994).
- [20]. Vanessa Martin, Islamand Modernism, The Iranian Revolution of 1906, (Londra, 1989).
- [21]. Phil Marshall, İran'da Devrim ve Karşı Devrim, Bernar Kutluğ(Çev.), (İstanbul: Z Yayınları, 1994).
- [22]. A. K. S. Lambton, StateandGovernment in MedievalIslam, (Oxford: Oxford Press, 1985).
- [23]. Mehmet Kerim, İran İslam Devrimi, (İstanbul: Düşünce Yayınları, 1980).
- [24]. Kemal H. Karpat, "İfta ve Kaza: Türkiye'de İlimiye, Devlet ve Modernizm (1820- 1930)", Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din, (İstanbul, 2010).
- [25]. İsmail Kara, İslamcılarının Siyasi Görüşleri, [İstanbul: İz Yayıncılık, 1994].
- [26]. Yılmaz Karadeniz, İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı, (İstanbul, Bakış Yayınları, 2006).
- [27]. Masoud Kamali, Revolutionary Iran, (Aldershot, Brookfield: Ashgate, 1998).
- [28]. Asaf Hüseyin, İran'da Devrim ve Karşı Devrim, (İstanbul: Pınar Yayınları, 2011).
- [29]. Mohammad Reza Djalili ve Thierry Kellner, Reşat Uzmen(Çev.), İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi, (İstanbul: Bilgi Kültür Sanat, 2014).
- [30]. Edward G. Brown, The Persian Revolution of 1905-1909, (Cambridge: The Cambridge University Press, 1910).
- [31]. Şahrüh Ahavi, İran'da Din ve Siyaset, (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1990).

Kitapta bölümler:

- [32]. Mangol Bayat, "The Cultural Implication of the Constitutional Revolution", Edmond Bosworth ve Carole Hillenbrand (ed.), Qajar Iran: Political, Social and Cultural Change 1800-1925, (Costa Mesa, California: Mazda Publishers, 1983), s. 55-70.
- [33]. Nikki Keddie, "Socioeconomic Change in The Middle East Since 1800", A.L. Udovitch (ed.), The Islamic Middle East 700-1900, (Priceton, 1981), s.765.

Tezler:

- [34]. Rıza Kurtuluş, 1906-1911 İran Meşrutiyet Hareketinde Osmanlı Etkisi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, 2010.
- [35]. Ashgar Alam Tabriz, Aydınların, Dinî Liderlerin ve Esnafın İran'ın Yakın Dönem Toplumsal Hareketlerindeki ve Devrimlerindeki Rollerinin İncelenmesi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, 2004.
- [36]. Rafiq Rustamov, İran'da İslam, Kimlik ve Dış Politika: Konstrüktivist Bir İnceleme, Yüksek Lisans Tezi: Ankara Üniversitesi SBE, 2004.
- [37]. Celal Metin, Türk Modernleşmesi ve İran, Kabul Edilmiş Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2006.

Elektronik Kaynaklar:

- [38]. Gürkan Biçen, "İran Meşrutiyet Hareketinde Din Adamlarının Rolü", <http://intizar.web.tr/inanc-ve-dusunce/haber/1373/iran-mesrutiyet-hareketinde-din-adamlarinin-rolu#.WC8M9bKLTIU>, (26.01.2015).
- [39]. Iran (Islamic Republic of)'s Constitution of 1979 with Amendmentsthrough 1989, https://www.constituteproject.org/constitution/Iran_1989.pdf?lang=en, (18.04.2016).

ifadesini bulan din-dışı özgürlük talebi ile taşra ulemâsının halife padişaha dönük din kaynaklı eleştirilerinin ittifakı söz konusu olmuştur. Nitekim 1908 Devrimi saray çevresindeki ilmiyeyi yerinden sökerken, bunların yerini taşra ulemâsı almaya başlamıştır. Bu süreç nihai noktasına Milli Mücadele'de erişmiştir. Bu dönemde de taşra ulemâsını homojen bir bütün olarak görmek elbette mümkün değildir ve burada kastedilen ilmiye sınıfının modernist kanadı olup bunlar II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki ile Cumhuriyet döneminde de Kemalist elit ile yakın olmuş yahut bizzat bu hareketlerin içinde bulunmuşlardır. II. Meşrutiyet'te Şeyhülislam Musa Kazım Efendi, Ubeydullah Efendi gibi isimler; Cumhuriyet döneminde de Rıfat Börekçi, Ahmet Hamdi Akseki, Şerafettin Yalçınkaya, Şemsettin Günaltay, Mustafa Fehmi Gerçeker gibi isimler bu bağlamda zikredilebilirler. Bkz. Karpat, a.g.e., s. 228.